

ACTA HISTRIAE
24, 2016, 4

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE
24, 2016, 4

KOPER 2016

ISSN 1318-0185

UDK/UDC 94(05)

Letnik 24, leto 2016, številka 4

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Flavij Bonin, Dragica Čeč, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleksej Kalc, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Jože Pirjevec, Claudio Povoło (IT), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Urednik/Redattore/
Editor:**

Gorazd Bajc

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Maja Smotlak, Petra Berlot Kužner

**Lektorji/Supervisione/
Language Editor:**

Vida Rožac Darovec

**Stavek/Composizione/
Typesetting:**

Grafis trade d.o.o.

**Izdajatelj/Editore/
Published by:**

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko / Società storica del Litorale®

Sedež/Sede/Address:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000
Koper-Capodistria, Kreljeva 3 / Via Krelj 3,
tel.: +386 5 6273-296; fax: +386 5 6273-296;
e-mail: actahistriae@gmail.com; www.zdjp.si

Tisk/Stampa/Print:

Grafis trade d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency

**Slika na naslovnici/
Foto di copertina/
Picture on the cover:**

Izrez stenske poslikave Toneta Kralja v Pnevmi, cerkev sv. Silvestra (1934): Sveti Mihael prebada hudiča z obraznimi potezami Mussolinija (foto: Matjaž Prešeren).

Redakcija te številke je bila zaključena 15. decembra 2016.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: Thomson Reuters: Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities (ERIH); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL)

Vsi članki so v barvni verziji prosto dostopni na spletni strani: <http://www.zdjp.si>.

All articles are freely available in color via website <http://www.zdjp.si>.

VSEBINA / *INDICE GENERALE* / *CONTENTS*

- Salvator Žitko:** Italijanski nacionalizem in iredentizem – valilnica za kasnejši nastanek obmejnega fašizma 689
Nazionalismo e l'irredentismo italiano - l'incubatrice del posteriore fasismo al confine orientale
Italian Irredentism and Nationalism – the Hatchery of Later Fascism on the Border
- Marta Verginella:** Dokončni boj med »severnojadranskimi rasami« v iredentističnem in fašističnem diskurzu 705
La lotta finale tra le »razze nordadriatiche« nel discorso irredentista e fascista
The Final Struggle Between the »Northern Adriatic Races« in the Irredentist and Fascist Discourse
- Jože Pirjevec:** Benito Mussolini in Slovenci 721
Benito Mussolini e gli sloveni
Benito Mussolini and the Slovenes
- Rok Svetlič:** Fašizem kot eksces nauka o npravni substanci 731
Il fascismo come un eccesso della dottrina di sostanza etica
Fascism as Excess of the Doctrine About Ethical Substance
- Gašper Mithans:** Odnosi med italijanskim fašizmom in katolicizmom: primer obmejnega območja Julijske krajine 745
I rapporti tra il fascismo italiano e il cattolicesimo: l'esempio della zona di confine della Venezia Giulia
Relations Between Italian Fascism and Catholicism: the Case Study of the Borderland of Venezia Giulia
- Bojan Godeša:** Fašizem, klerofašizem, obmejni fašizem in Slovenci 767
Il fascismo, clerofascismo, il fascismo di confine e gli sloveni
Fascism, clerical fascism, borderland fascism and the Slovenes
- Boris Mlakar:** Fašistična stranka na Primorskem v tridesetih letih 20. stoletja in poskus predstavitve njenega slovenskega članstva 787
Il partito fascista nel Litorale negli anni trenta del novecento e un tentativo di presentare i suoi membri sloveni
The National Fascist Party in the Primorska Region in the 1930s and an Attempt to Define the Membership of Slovenes in It

- Miha Kosmač:** Politično nasilje v Julijski krajini in antifašistično delovanje na idrijsko-cerkljanskem (1927–1931) 801
Violenza politica e l'attività antifascista nella Venezia Giulia durante gli anni 1927 e 1931
Political Violence and Anti-Fascist Resistance Activities in the Venezia Giulia Between 1927 and 1931
- Matic Batič:** »Dell'Italia nei confini / son rifatti gli italiani«.
 Italijanski fašizem in njegov koncept *italianità* 819
 »Dell'Italia nei confini / son rifatti gli italiani.« *Il fascismo italiano e il suo concetto di italianità*
 »Dell'Italia nei confini / son rifatti gli italiani.« *Italian Fascism and his Concept of Italianità*
- Renato Podbersič:** Obmejni fašizem in odnos do Judov 837
Il fascismo di confine e l'atteggiamento verso gli ebrei
Borderland Fascism and Attitude Toward the Jewish Population
- Jure Ramšak:** »Avtarkična strogost in preprosta italijanska duša«:
 konstrukcija novega rudarskega mesta Raša v vzhodni Istri (1936–1937) 855
 »Severità autarchica e l'anima schiettamente italiana«: *la costruzione della città d'industria mineraria di Arsia nell'Istria sud-orientale (1936–1937)*
 »Autarkic Firmness and the Simple Italian Soul«: *Construction of the New Mining Town of Arsia in Eastern Istria (1936–1937)*
- Blaž Lenarčič:** Sociološka analiza fašistične propagande na primeru medvojnega časopisa *Nova doba – L'era nuova* 873
Analisi sociologica della propaganda fascista tra le due guerre – il caso del giornale Nova doba – L'era nuova
Sociological Analysis of the Fascist Propaganda on the Case of the Interwar Newspaper Nova doba – L'era nuova
- Vida Rožac Darovec:** Komemoriranje TIGR-a v kontekstu politike spominjanja na Primorskem po letu 1991 891
Le commemorazioni del TIGR nel contesto della politica della memoria nel Litorale dopo il 1991
Commemoration of TIGR Within the Context of the Policy of Remembrance in Primorska After 1991

Mateja Režek: Obmejni fašizem in antifašizem v slovenskih zgodovinskih učbenikih od konca druge svetovne vojne do danes	905
<i>Il fascismo di frontiera e l'antifascismo nei manuali sloveni scolastici di storia dalla fine della Seconda Guerra Mondiale a oggi</i>	
<i>Borderland Fascism and Antifascism in the Slovene History Textbooks from the End of World War II Till Today</i>	
Maja Smotlak: Obmejni fašizem v perspektivi sodobne slovenske pripovedne proze v Italiji (1991–2015)	919
<i>Border Fascism in the Perspective of Contemporary Slovenian Narrative in Italy (1991–2015)</i>	
<i>Il fascismo di frontiera nella prospettiva della narrativa slovena contemporanea in Italia (1991–2015)</i>	
Vanesa Matajč: Border Fascism in the Venezia Giulia: the Issue of »Proximate Colony« in Slovenian Literature	939
<i>Obmejni fašizem v Julijski krajini: vprašanje o »koloniji v bližini« z vidika slovenske književnosti</i>	
<i>Il fascismo di frontiera nella Venezia Giulia: la questione della »colonia in vicinanza« dal punto di vista della letteratura slovena</i>	
Marco Reglia: La »pederastia« nella ex Venezia Giulia: il ruolo del confine nella repressione della mascolinità deviante durante il secondo conflitto mondiale	959
<i>Homoseksualnost v nekdanji Julijski krajini: vloga meje pri zatiranju deviantne moškosti med drugo svetovno vojno</i>	
<i>The »Pederastia« in the former Venezia Giulia: the Role of the Border in the Repression of Deviant Masculinity during the Second World War</i>	
OCENE	
RECENSIONI	
REVIEWS	
<i>Egon Pelikan:</i> Tone Kralj in prostor meje (Matic Batič)	975
<i>Marta Verginella:</i> La guerra di Bruno: l' identità di confine di un antieroe triestino e sloveno (Miha Kosmač)	978
Navodila avtorjem	981
<i>Istruzioni per gli autori</i>	984
<i>Instructions to authors</i>	988

FAŠIZEM, KLEROFAŠIZEM, OBMEJNI FAŠIZEM IN SLOVENC

Bojan GODEŠA

Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana
e-mail: bojan.godesa@inz.si

IZVLEČEK

Razprava obravnava na podlagi relevantne literature vprašanje vpliva fašizma, klerofašizma in obmejnega fašizma na slovensko družbo. Avtor kritično razčlenjuje posamezne teze, ki so se pojavile v slovenskem zgodovinsko-pisju o tej problematiki ter ugotavlja, da fašizem ni bistveno vplival na predvojni razvoj v Sloveniji. Vendar odgovor na to vprašanje ne predstavlja ključa za razumevanje vzrokov za kolaboracijo pretežnega dela predvojne politične elite v času okupacije. Avtor namreč ugotavlja, da temeljni razlog za kolaboracijo ni bil ideološkega značaja (»klerofašizem«), temveč je izviral iz prepričanja slovenske predvojne politične elite, da bo v svetovnem spopadu zmagala Hitlerjeva Nemčija ter se je temu potrebno ustrezno prilagoditi.

Ključne besede: klerofašizem, fašizem, obmejni fašizem (il fascismo di confine), rimskokatoliška cerkev, Slovenska ljudska stranka, druga svetovna vojna, okupacija Slovenije, zgodovinsko-pisje

IL FASCISMO, CLEROFASCISMO, IL FASCISMO DI CONFINE
E GLI SLOVENI

SINTESI

Il contributo discute la questione dell'influenza del fascismo, clerofascismo e fascismo di confine sulla società slovena. L'autore analizza alcune recenti interpretazioni della storiografia slovena sulla questione ed afferma che il fascismo non ha avuto un'influenza decisiva sul' sviluppo della società slovena prima della Seconda Guerra mondiale. Dal'altra parte questo non ripresenta una risposta chiave sulla questione della collaborazione dell'elite politica slovena durante l'occupazione. L'autore invece constata che il motivo decisivo non era di natura ideologica, ("clerofascismo"), ma la convinzione della suddetta elite nella vittoria finale della Germania di Hitler, alla quale dovrebbe adattarsi.

Parole chiave: il clerofascismo, il fascismo, il fascismo di confine, Chiesa rimocattolica, il Partito Popolare Sloveno, la Seconda Guerra mondiale, l'occupazione di Slovenia, storiografia

FAŠIZEM IN KLEROFAŠIZEM

Raziskovanje problematike fašizma na Slovenskem v prvi polovici 20. stoletja je vseskozi tesno zaznamovano z interpretacijo dogajanja v času okupacije med letoma 1941 in 1945. V tem kontekstu je Franček Saje v monografiji *Belogardizem*, ki je veljala za temeljno delo o delovanju medvojnih nasprotnikov partizanstva, kot ga je razumela povojna oblast v domovini, v začetku petdesetih let prejšnjega stoletja razvil tezo o »Tisovi Slovaški kot priljubljenem snu slovenskega klerofašizma« (Saje, 1952, 34). S takšno sintagmo je Saje skušal zaobjeti vse bistvene motive, ki naj bi pojasnjevali vzroke za ravnanje predvojne politične elite ob napadu sil osi na Jugoslavijo aprila 1941. Odločitve predvojnih političnih veljakov v usodnih aprilskih dneh naj bi po Sajeovi tezi predstavljale le logično posledico njene slovenskim nacionalnim koristim škodljive politike v celotnem obdobju prve jugoslovanske države. Kot je znano, so vodilni predstavniki predvojnega političnega življenja na Slovenskem dejansko zabredli v kolaboracijo z okupatorji ter so morali, skladno s svojo medvojno opredelitvijo, po brezpogojni kapitulaciji Hitlerjeve Nemčije maja 1945 tudi zapustiti domovino ter prepustiti oblast odporniškemu gibanju. Tega so sicer vodili jugoslovanski komunisti na čelu s Titom, a so bili s strani velikih treh zaveznikov sprejeti kot povsem legitimni, pa tudi legalni nosilci povojne oblasti v Jugoslaviji.

Že pred desetletjem sem v razpravi v *Zgodovinskem časopisu*, z naslovom *Tisova Slovaška »priljubljeni sen slovenskega klerofašizma«?*, na podlagi razčlenitve Sajeovih tez ugotovil, da njegova trditev o »priljubljenem snu« o samostojni slovenski državi v predvojnem katoliškem taboru v taki obliki, to je, da bi o njej dolgoročno razmišljali ali si celo prizadevali zanj, dejansko ni obstajala (Godeša, 2004, 69–80). Seveda pa je povsem nedvoumno jasno, da si je pretežni del predvojne elite ob napadu sil osi na Jugoslavijo, kot je to sicer povsem pravilno ugotavljal Saje, istočasno tudi France Škerl (Škerl, 1951, 7–86) in nato Metod Mikuž (Mikuž, 1960), dejansko prizadeval za ustanovitev slovenske države pod okriljem Hitlerjeve Nemčije in nato Mussolinijeve Italije, ter s tem namenom tudi 6. aprila 1941 ustanovil Narodni svet, ki pa je z vidika upoštevanja predvojnega jugoslovanskega pravnega reda predstavljal povsem nezakonito telo (Godeša, 2011). V pričujoči razpravi se bom osredotočil na tisti del binoma Sajeove sintagme, ki govori o »slovenskem klerofašizmu« kot drugem temelju, ki naj bi pojasnjeval motive za ravnanje katoliške stranke ob začetku okupacije. Pravzaprav naj bi predstavljali verski in ideološki razlogi v bistvu še znatno bolj pomemben vidik, saj gre Sajeovo razlago o »slovenskem klerofašizmu«, s katero je pojasnjeval prizadevanja za ustanovitev slovenske države pod okriljem sil osi, razumeti predvsem v tej smeri, da naj bi bila samostojna država pravzaprav zgolj sredstvo za uveljavitev katoliškega družbenega koncepta. Izhodišča za njegovo uresničitev naj bi s pozivom na kulturni boj postavil že škof Anton Mahnič konec 19. stoletja. V okviru jugoslovanske države, zlasti v tridesetih let prejšnjega stoletja, naj bi se takšna prizadevanja katoliškega tabora po popolnem obvladovanju slovenske družbe le še stopnjevala z odločnim zavzemanjem za rekatolicizacijo slovenske družbe.

Skovanka »klerofašizem« (»kler« = duhovščina + »fašizem«) je nastala že zelo zgodaj. Prvi je izraz »klerofašizem« že leta 1922 uporabil italijanski katoliški duhovnik in

vodja italijanske ljudske stranke (*Partito Popolare Italiano*) Luigi Sturzo, da bi opisal prizadevanja za »obrambo« krščanstva pred brezbožnim komunizmom s strani klerikov s pomočjo fašistov (Feldman, Turda, 2008, xiii). Klerofašizem je načeloma sicer oznaka za ideološko usmeritev, v kateri so združene politične in gospodarske sestavine fašistične doktrine s klerikalizmom, t. j. težnjo duhovščine po politični oblasti (Pollard, 2008, 221–234). To je seveda zelo široka razlaga, ki v sebi dopušča izpostavitve cele vrste različnih odtenkov, ki so zelo odvisni predvsem od avtorjevega izhodišča in zornega kota, s katerega motri to vprašanje. Opredelitev kdo naj bi bil »klerofašist«, še znatno otežuje dejstvo, da se pravzaprav s to oznako, ki ima slej ko prej vseskozi zgolj pejorativen pomen, nihče nikoli sam ni želel identificirati, namreč, da bi želel svoje delovanje ter prepričanje opredeliti kot »klerofašistično«. Takšno izogibanje samoopredelitvi za »klerofašista« je bilo značilno že za čas pred drugo svetovno vojno, ko je bil fašizem, vsaj v določenih okoljih, še kako »živ« in družbeno sprejemljiv, kot je seveda takšno zanikanje postalo še toliko bolj izrazito po koncu druge svetovne vojne, ko sta bila nacizem in fašizem ne le vojaško poražena, temveč tudi prepoznana kot družbeno povsem nesprejemljiva ter temu primerno anatemizirana (Griffin, 2008, 1–16).

O nastanku »klerofašizma« v Italiji sicer obstaja zelo obsežna strokovna literatura, a velja opozoriti zlasti na nekaj monografij, ki so nastale v zadnjih letih, tudi na podlagi gradiva, ki ga hranijo vatikanski arhivi (Ceci, 2013; Guasco, 2013; Kertzer, 2015; Montagnolo, 2016; Pollard, 2014).

KLEROFAŠIZEM IN SLOVENCİ

Ob tem je potrebno ob konkretni uporabi pojma »slovenski klerofašizem« opozoriti še na specifično občutljivost slovenske družbe, v okvirih katere je imelo vsakršno povezovanje in sklicevanje na fašizem že vnaprej izključno negativen pomen. In to niti ne toliko zaradi njegovega totalitarnega značaja, temveč predvsem zaradi neprikritih imperialističnih ambicij Mussolinijevega fašističnega režima, ki so bile v slovenskem okolju (seveda povsem upravičeno) razumljene kot najbolj šovinistična in ekstremna oblika italijanskega nacionalizma ter istočasno kot sinonim za raznarodovanje slovenskega (in hrvaškega) prebivalstva na drugi strani rapalske meje v času med obema vojnama.

Zato je bilo v predvojnem obdobju obkladanje z različnimi izpeljankami fašizma (»monarho«, »jugo«, »klero«, »social«) na slovenskem političnem prizorišču razmeroma precej razširjeno. Pri čemer takšne zmerljivke seveda še zdaleč niso bile domena zgolj marksističnih=komunističnih piscev, kot bi bilo mogoče sklepati na podlagi nekaterih sodobnih ocen. Dovolj zlahka so ga namreč izrabljali praktično v vseh politično-nazorskih taborih pri diskreditiranju političnih nasprotnikov. Po vojni se je v žaru kominformovskega spora pojavila še nova inačica, in sicer »titofašizem«, s katerim so Stalinovi privrženci označevali Titovo »herezijo«, kot so kominformovski spor pogosto dojemali na zahodu.

Sicer pa vse izpeljanke iz pojma »fašizem« v času med obema vojnama, glede na povsem dnevno-politično uporabo v slovenskem okolju, posebej poglobljenih razlag niso doživele. Res pa je, da »pravih« in »čistih« fašistov tudi v dnevno-političnem obtoževanju nasprotnikov v bistvu vsi slovenski politični dejavniki, kljub temu med njimi niso uspeli

prepoznati. Namreč že uporaba omenjenih izrazov, ki so odražali specifičnost, je vzpostavljala določeno razlikovanje iz katerega je moč razbrati, da tudi pri takšnih pejorativnih oznakah domačih političnih nasprotnikov niso štel in uvrščali med povsem »prave« in »čistokrvne« fašiste.

Kot je bilo že omenjeno, je dobil po koncu druge svetovne vojne pojem fašizem še znatno bolj negativno oziroma celo družbeno povsem nesprejemljivo konotacijo, in to skoraj v vseh družbah po svetu. Tako, da je dobilo hiperinflacijsko označevanje določenih gibanj, strank oziroma oseb v povojnih družbah kot »fašističnih« v kakršnikoli obliki, tudi »klerofašizem« sodi v to kategorijo (Griffin, 2008, 1–16), še dodatne negativne razsežnosti, ki so lahko pomenile tudi poskus njihove popolne družbene diskvalifikacije. Seveda povsem enako velja tudi za obtoževanje z nasprotnega pola političnega spektra, in sicer za obkladanje s komunisti in komunizmom vsega in vseh, ki niso delovali skladno z odločno protikomunistično politiko oziroma so dvomili v njeno ustreznost.

Uporaba pojma »fašizem« oziroma njegovih izpeljank v slovenskem okolju je, glede na njihovo (zlo)rabo v preteklosti, lahko skrajno problematična, kar skušajo ravno današnji zagovorniki rehabilitacije med vojno poraženega tabora s pridom izkoristiti. Pri tem se za diskvalifikacijo dosedanjih raziskovalnih dosežkov poslužujejo načela, ki ga je pokojni Tony Judt opredelil kot eno od temeljnih značilnosti tranzicijskih postkomunističnih družb v vzhodni Evropi, in sicer to, da kar je bilo v prejšnjih časih »uradna resnica« je sedaj postalo »uradna laž«. Kar v praksi pomeni, da naj se vse »staro« v celoti zavrže.

Značilen primer tovrstnega razmisleka predstavlja članek *Zakaj ne pristajam na anti-fašistični diskurz?*, ki ga je avtor s psevdonimom Roosevelt podpisal na spletnih straneh portala Kritika konservativna (Roosevelt, 2015). Portal Kritika konservativna je predstavljen z besedami: »Smo skupina mladih razumnikov, ki se zanimamo za valorizacijo tradicije, klasični liberalizem, krščanstvo, svobodo, razumnost, previdnost, ponižnost, odgovornost, narodno in domovinsko zavest in podobne nazadnjaške ideje«. Sicer pa spletno stran urejajo Miha Kosovel, Luka Lisjak Gabrijelčič in Oskar Mulej.

Avtor članka v besedilu ugotavlja:

Fašist je lahko postal vsakdo, ki se ni strinjal z novim sistemom ali pa je bil novim oblastnikom preprosto v napoto (pogosto, kar je še zlasti žalostno, tudi zaradi čisto osebnih zamer). Zaradi vseh teh žrtev, ki jih je komunistični režim zatiral pod pretvezo »boja proti fašizmu«, je sklicevanje na antifašizem zelo problematično, zlasti, če ga uporabljajo nekdanji komunisti ali njihovi politični nasledniki. Fašist namreč dolgo ni bila samo ideološka oznaka niti zgolj politična zmerljivka, temveč etiketa, ki je služila za legitimacijo političnega zatiranja. Žal tudi danes pojem fašizma uporablja predvsem kot zmerljivko, kar obuja neprijetne spomine na njeno instrumentalno rabo v času stalinizma. Vzporednice so še zlasti boleče in tudi skrb vzbujajoče, če imamo opraviti s proslavo v obliki parade, torej z očitnim razkazovanjem mišic. Če bi se že kaj dalo proslaviti, bi bilo to 70 let relativnega miru v Evropi. Tega pa se ne more obeležiti z vojaško parado. Zlasti, če paradira vojska, vpletena v agresijo na sosednjo državo, obtoženo, po stalinistični maniri, da ji vlada »fašistični režim«. (...) Da je

jemanje orožja iz rok okupatorja bila taktična napaka, je jasno. Vendar mislim, da ne moremo kar tako enostavno obsojati nekoga, ki je sredi leto trajajoče kampanje terorja vzel orožje v roke zaradi lastne obrambe oz. obrambe svojih bližnjih. Z drugačnimi vatli pa je treba meriti tiste, ki so z okupatorskimi silami sodelovali iz ideoloških razlogov oziroma politične afinitete do fašističnega projekta. Zgodovino pisje je za razjasnitev teh nians naredilo odločno premalo. Inštitut za novejšo zgodovino je v glavnem spremenil svoj kurz in iz ustanove, ki za katero se je v 90-ih letih zdelo, da bo odprla širšo in sproščeno razpravo, zopet postal institucija znanstvenega enoumja. To smo žal lahko videli ob izidu monografije Bojana Godeše Čas odločitev, ki naj bi dokazovala filo-nemško oz. pro-fašistično strateško usmeritev Slovenske ljudske stranke pred drugo svetovno vojno. Knjiga je bila kljub zelo resnim metodološkim napakam in površni analizi sprejeta skoraj z enoglasnim navdušenjem, kritični glasovi pa so bili utišani na način, ki je za resno strokovno razpravo malodane škandalozen. Posledice tega ponovnega zdrsa v psevdo-znanstveno legitimacijo ideološke matrice »antifašizma« lahko vidimo na vsakem koraku. Tako npr. dandanašnji slišimo razlage, da se je Protiimperialistična fronta že ves čas imenovala osvobodilna, ker je v nekem tekstu z malo začetnico zapisana ta besedna zveza. (Roosevelt, 2015)

Oskar Mulej, eden od urednikov portala, je članek pospremil z ugotovitvijo:

Res odličen zapis, ki dobro pokaže na pojmovno zmedo kot odraz zgodovinske neizobraženosti in politične zaplankanosti na Slovenskem in širše. Z velikim zadovoljstvom sem ga prebral. Dodal bi le to, da je treba iti še korak dlje in se upreti enostranski prilastitvi antifašizma s strani (ekstremne) levice. Ta pripada prav vsem, ki ne marajo fašizma in napak bi se mu bilo odpovedati oziroma dopustili, da povsem prevlada ena sama, omejena, izključujoča, nestrpna pa tudi sicer zelo problematična vizija protifašizma, kakršna je lepo opisana v tem članku. Sam sem se vedno imel za antifašista pa ne vidim najmanjšega razloga, da bi se zdaj temu odpovedal, ker to morda ne gre v račun tam nekim fanatikom, ki se tako označujejo ali jim je to celo osrednja politična "identiteta". Takšnim, ki antifašizem nujno povezujejo z razredno-bojevništvom ali pa – v slovenskem kontekstu – gojenjem nekritične in malikovalske države do uradnih "izročil" NOB in vsega, kar je ta prinesel s seboj. Ki za vrh vsega niti pomisliti ne zmorejo, da je ne le mogoče, temveč tudi zelo smiselno biti protifašist in obenem obsojati boljše vizem, stalizem, titoizem ... (Roosevelt, 2015)

Če se osredotočimo na oznako »slovenski klerofašizem« lahko ugotovimo, da se v času okupacije pojem ni pogosto uporabljal. Večinoma je bilo v tem kontekstu govora zgolj o »klerikalcih«, to je izrazu, ki so ga tedaj uporabljali praktično vsi politični dejavniki. Prav tako tudi eden najpomembnejših dokumentov o tem, kako je vodstvo odporniškega gibanja dojemalo medvojni razvoj, to je sintetični pregled Borisa Kidriča iz oktobra 1944, z naslovom *Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji*, izraza »klerofašizem« ne omenja kot temeljne oznake za medvojni delovanje vodstva katoliške stranke (Kidrič, 1960, 7–61).

Tudi v prvem povojnem obdobju uporabe pojma »klerofašizem« ni bilo ravno pogosto zaslediti. Tako je bilo v utemeljitvi sodbe na procesu proti Rupniku in ostalim leta 1946 sicer ugotovljeno, da »so iskali klerofašisti na Slovenskem svojih zvez pri fašistih in Vatikanu« (Proces, 1946, 196), a je bilo to, vsaj kar se omembe pojma »klerofašizem« tiče, bolj ali manj tudi vse. Tudi Josip Broz Tito je v poročilu na petem kongresu Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) julija 1948, ki je v mnogih pogledih še dolgo časa veljalo za poluradno interpretacijo medvojnega dogajanja, diktaturo kralja Aleksandra označil kot »monarhofašistično« zgolj na treh oziroma štirih mestih, medtem, ko o »klerofašizmu« niti v njegovem poročilu, niti v poročilih ostalih referentov, ni sledu (Tito, 1948, 28–29, 44).

Sajetova, bolj ali manj apriorna oznaka o »slovenskem klerofašizmu«, sicer dolgo časa ni postala predmet neposredne znanstveno kritične presoje, ki bi ovrgla ali potrdila njeno (ne)umestnost. Boris Mlakar je sicer izpostavil vprašanje avtentičnosti Sajetovega *Belogardizma*, vendar predvsem zaradi tega, ker v slovenskih arhivih ni moč najti polovice dokumentov, ki jih je navajal avtor ter pri tem ugotovil, da »je za resno obravnavo omenjene tematike treba imeti vse te dokumente pred sabo v integralni obliki« (Mlakar, 1999, 111). Sicer pa Mlakar meni, da je Sajetovo delo *Belogardizem* danes že zastarelo, a je kljub temu doživelo pri založbi Ciceron leta 2008 tudi tretji ponatis (Saje, 2008). V nasprotju z navedenimi Mlakarjevimi tehtnimi pomisleki o verodostojnosti Sajetovega *Belogardizma*, se je v delu slovenskega zgodovinarja uveljavilo načelno in apriorno zavračanje vseh del, ki so izšla v domovini o problematiki druge svetovne vojne v času pred ideološko sprostitvijo, kot nekaj popolnoma nasprotnega resnični medvojni podobi in naj bi zato tudi celotna produkcija veljala za povsem neverodostojno in bi zato bila tudi vsakršna historična analiza pravzaprav povsem nepotrebna (Griesser-Pečar, 2004; Griesser-Pečar, 2006).

V kominformovskem sporu leta 1948, ob katerem je strateški interes zahodnih sil predstavljala ne le celovitost jugoslovanske države, temveč tudi obstoj Titovega režima, je lahko bilo pripisovanje protijugoslovanskih separatističnih teženj predvojnemu katoliškemu taboru oziroma kar celotni predvojni strankarski eliti na Slovenskem, združeni še z njeno ideološko sorodnostjo s Hitlerjevim rasističnim in totalitarnim »novim redom«, zajeti v sintagmi »slovenski klerofašizem«, tudi v povsem konkretni funkciji. In sicer, prikazati predvojne strankarske voditelje, ki so bili tedaj v emigraciji in so se sami predstavljali kot branik zahodne demokratične civilizacije v tem prostoru, tudi po merilih zahodnega »svobodnega« sveta, kot povsem neprimerno alternativo tedanjim slovenskim oziroma jugoslovanskim oblastem. V prid takšni razlagi govori tudi dejstvo, da se ravno v Vatikanu niso strinjali s politiko podpore Titovi Jugoslaviji (Radič, 2002; Režek, 2004; Živojinović, 2007), ki so jo vodile zahodne sile, predvsem seveda ZDA, z namenom »držati Tita nad gladino« (Lees, 1997). Zato je povojna oblast v Jugoslaviji, zlasti seveda v Sloveniji, Sajetovo tezo o »priljubljenem snu slovenskega klerofašizma«, ki je posebej izpostavljala medvojno zavezništvo partizanskega gibanja v vojni proti silam osi, ob hkratnem poudarjanju kolaboracije slovenskih predvojnih političnih elit s Hitlerjem, imela za zelo dobrodošlo predvsem z vidika njenih potreb po utrditvi svoje legitimnosti in odnosu do zahodnih demokracij.

Tako lahko razumemo Sajetovo tezo kot enega od načinov, s katerim je skušala povojna oblast v Jugoslaviji, ki je ravno tedaj bila v prijaznih odnosih z zahodnimi demokracijami, ne pa tudi z Vatikanom, onemogočiti oziroma vsaj nevtralizirati morebitne poskuse (želje v tej smeri so dejansko obstajale!) politične emigracije, da bi v okviru določenih okoliščin ta tudi skušala »nadomestiti« trenutno oblast v Jugoslaviji.

Sicer pa uporaba oznake »klerofašizem« nikakor ni bila posebnost povojnega slovenskega okolja, temveč bi lahko prej rekli zelo pogosta praksa pri onemogočanju predvojnih političnih elit, kar se je nanašalo predvsem na vzhodni del Evrope, medtem ko je na zahodu Evrope pomenila določen pritisk (in to ne le iz komunističnih vrst!) na nastajajočo krščansko demokracijo.

Pri vrednotenju »klerofašizma« in nasploh fašizma je do ključne prelomnice v slovenskem povojnem zgodovinospisju prišlo z Mikuževo knjigo *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. V njej je namreč Mikuž problematiziral dotlej preveč lahkotno uporabljane pojme, kot so bili »monarhofašizem« in »fašizem« za poimenovanje razmer v Kraljevini Jugoslaviji, ker »so premalo poznali bistvo fašizma, ki ni samo v črnih ali rjavih srajcah in v fašističnih bojnih oddelkih ali SA (*Sturmabteilung*), temveč veliko globlje: v fašističnih deželah se je posrečilo pridobiti vladajoči buržoaziji delavski in kmečki razred (zlepa ali s silo) za svoje osvajalne cilje« ter jih nadomestil z bolj ustreznimi izrazi kot so »diktatura kralja Aleksandra« oziroma »sestojanuarska diktatura« (Mikuž, 1965, 385–386). Skoraj istočasno je vprašanje uporabe izraza fašizem problematiziral tudi Ivo Juvančič na posvetu ob 25-letnici ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda (Juvančič, 1966, 140–143). Izraz »klerofašizem« je ostal pri večini piscev poslej v glavnem »rezerviran« zgolj za opredelitev Ehrlichovih »stražarjev« in včasih tudi Tomčevih »mladcev«.

Po državni osamosvojitvi leta 1991 so sicer predvojne ideološke značilnosti katoliškega tabora postale tudi predmet poglobljenega znanstvenega proučevanja, stanje raziskav je do leta 2001 povzel Walter Lukan (Lukan, 2003, 189–207), pri čemer velja v tem pogledu med zgodovinarji izpostaviti predvsem raziskave Egon Pelikana (Pelikan, 1997) ter Jureta Gašpariča (Gašparič, 2007a; Gašparič, 2007b, 171–188; Gašparič, 2011, 77–92) ter s sociološkega vidika tudi spoznanja, do katerih se je dokopal Srečo Dragoš (Dragoš, 1998). Vsem omenjenim študijam je skupno predvsem to, da pri raziskovanju katoliških idejnih značilnosti na Slovenskem med obema vojnoma izhajajo iz metodoloških in znanstvenih izhodišč, ki so bila pred tem že uveljavljena v demokratičnih zahodnih družbah ter so svoje raziskave hkrati tudi primerjalno umestili v širši evropski prostor (Pelikan, 2008, 211–229). V njih ne najdemo izraza »klerofašizem« kot opredelitve, ki bi označevala temeljne značilnosti predvojnega delovanja slovenskega katoliškega tabora. Res pa je, da nekateri avtorji v svojih raziskavah povsem upravičeno opozarjajo na dejstvo, da pretežnega dela privrženecv katoliškega tabora v času med obema vojnoma vendarle ne gre povsem nekritično šteti med zagovornike demokratične družbene ureditve, kot to skuša po vzpostavitvi interpretativnega pluralizma prikazati del slovenskega zgodovinospisja, ki vztrajno ponavlja zahtevo po novem ovrednotenju novejše zgodovine. Takšne zahteve so načeloma povsem legitimne, vendar se pri tem zagovorniki takšnih pogledov o predvojni politični eliti zatekajo pod krinko potrebe po reinterpretaciji novejše zgodovine k

uveljavitvi prav tako črno-bele »emigrantske« interpretacije, po načelu z »miti nad mite«. Takšen pristop seveda v nobenem pogledu ne ustreza temu kar razumemo pod pojmom revizija, to je ob ponovnem branju virov in upoštevanju morebitnih novih dokumentov na novo problematizirati in tematizirati dogajanje v preteklosti (Godeša, 2016). V ideoloških premisah in tudi delovanju predvojnega katoliškega tabora je namreč moč zaznati močne težnje po uveljavitvi avtoritarne oblike vladavine, ki ji v marsikaterem vidiku tudi zgledovanje po v drugi svetovni vojni dokončno poraženih totalitarnih sistemih, ni bilo tuje (Hribar, 2007, 53–74; Pleterski, 2007, 75–100).

FAŠIZEM IN SLOVENCİ NA PREDVEČER NAPADA SIL OSI NA JUGOSLAVIJO

Diametralno nasprotno razlagam zgodovinopisja v domovini so medvojni, s kolaboracijo obremenjeni nasprotniki partizanstva, lastno delovanje interpretirali kot držo zvestih privržencev zahodne liberalne demokracije, ki se vseskozi prištevajo med nasprotnike vseh totalitarizmov. Temu ustrezno tudi razlagajo svojo medvojno vlogo in ravnanje v času okupacije kot odločno naklonjeno veliki zavezniški koaliciji v vojni proti silam osi. Kolaboracije s silami osi ne priznavajo oziroma jo razlagajo zgolj kot po mednarodnem pravu dovoljeno izsiljeno samoobrambo pred komunističnim nasiljem. Takšno razlago, namreč, da naj bi bili predstavniki predvojne politične elite v bistvu prozahodno usmerjeni, z okupatorji pa naj bi sodelovali zgolj »taktično«, je v mnogih vidikih prevzel tudi del povojnega zgodovinopisja v domovini (Škerl, 1967, 69–198). Po osamosvojitvi leta 1991 je bila takšna interpretacija splošno sprejeta kot verodostojna razlaga tudi s strani večine zgodovinarjev, ki se ukvarjajo s tozadevno problematiko (npr. Mlakar, 2001, 113–122; Mlakar, 2003).

Vendar so najnovejše poglobitve v to problematiko, predstavljene v knjigi pisca teh vrstic Čas odločitev, omenjeno tezo nasprotnikov partizanstva povsem nedvoumno ovrgle kot neverodostojno interpretacijo medvojnega dogajanja na Slovenskem. V nasprotju z »emigrantsko« razlago so podrobne razčlenitve namreč pokazale, da se je ob napadu sil osi na Jugoslavijo aprila 1941 pretežni del slovenske predvojne politične elite odločil svoj nadaljnji obstoj povezati z usodo sil osi, ki so skušale z vojno proti zaveznikom doseči svetovno prevlado in ustvariti totalitarni in rasistični »novi red«.

Dejansko so Britanci, ki so v času tik pred agresijo na Jugoslavijo simbolizirali v očeh slovenske družbe »zahod« in liberalno demokracijo, kot »prijatelje« med slovenskimi predvojnimi političnimi skupinami šteli zgolj nekatere liberalne kroge. Med njimi so zlasti cenili delovanje primorskih »iredentistov«, kot so jih Britanci pogosto označevali, pod vodstvom Ivana Marije Čoka ter Ivana Rudolfa (Taylor, 1945). Najvplivnejša predvojna politična slovenska skupina pa je veljala, tako v jugoslovanskih kot mednarodnih krogih, za »vatikansko« stranko. Kaj naj bi to konkretno pomenilo in v kolikšni meri naj bi bile te ocene verodostojne, bodo pokazale šele raziskave predvsem v vatikanskih, pa tudi drugih arhivih. Že ob vstopanju v jugoslovansko državo naj bi Korošec, kot član delegacije *Narodnog vijeća*, oktobra 1918 v pogovoru s posebnim francoskim odposlancem v Ženevi, ko je beseda nanesla na odnos Vatikana do nastanka nove jugoslovanske države, izjavil: »Le Vatican n'a rien a y voir. C'est un mouvement national qui nous regarde seul«

(Vodopivec, 1990, 44), kar ni ravno v skladu z ocenami SLS kot »vaticanske« stranke. Nekaj raziskav, ki deloma razčlenjujejo tudi delovanje SLS in njen odnos do Vatikana za časa papeža Pija XI. (1922–1939), pa je tudi na podlagi gradiva v vaticanskih arhivih bilo že opravljenih (Mithans, 2010/11; Mithans, 2012; Salmič, 2015). Izsledki teh študij gredo pri obravnavi razmerja med Slovensko katoliško stranko in Vatikanom bolj v smeri, ki ne kaže ravno na transmissijski odnos SLS do Vatikana, ampak v konkretnem primeru, povezanim z ratifikacijo konkordata s Kraljevino Jugoslavijo, celo nasprotno, na Koroščevo neupoštevanje tedanjega papeškega nuncija v Beogradu. Na podlagi tega lahko vsekakor pričakujemo, da bodo bodoče raziskave o »vaticanskosti« SLS razkrile bolj kompleksno podobo njihovih odnosov.

Vsekakor pa lahko že sedaj zgolj pritrdimo mnenju največjega strokovnjaka za mednarodnopolitična vprašanja v katoliškem taboru, Alojzija Kuharja, ki je bil v času med obema vojnama pogosto tudi v stiku z britanskimi diplomati, ko je svoje vtise strnil v oceno: »Angleška inteligenčna služba je v prejšnji Jugoslaviji na primer delala brez nas in proti nam. Mi smo bili zapisani kot njeni sovražniki.« (ARS–1643, 57).

Sicer pa v pretežnem delu katoliškega tabora v času tik pred aprilsko katastrofo niso videli nobenih resnejših težav s prilagoditvijo družbeni ureditvi, ki je vladala v totalitarnih režimih nacistične Nemčije in fašistične Italije. Tako dokončnega zatona liberalne parlamentarne demokracije ter tržnega gospodarstva oziroma »razkroja zahoda«, kot so tedanje stanje ocenjevali v konservativnih katoliških krogih (Kuhar, 1940), ki so se nagibali k avtoritarnim rešitvam, namreč sploh niso obžalovali, temveč so nasprotno v tem celo videli priložnost za uveljavitev korporativnega družbenega modela, ki je temeljil na papeških okrožnicah ter na cerkvenem nauku. S poudarjanjem korporativizma, antiliberalizma, antikomunizma, nasprotovanja prostozidarstvu, predvsem pa z izpostavljanjem agresivnega antisemitizma, ki je pomenil na simbolni ravni najpomembnejšo »vstopnico« v svet totalitarnega in rasističnega »novega reda«, je tedanji nesporni voditelj političnega katolicizma na Slovenskem Anton Korošec pošiljal Berlinu sporočilo, da so se takšni ureditvi pripravljene brez predsodkov in prostovoljno prilagoditi, če bo pri tem ostal neokrnjen vpliv Cerkve (Godeša, 2011). Razmerje med nacizmom in katolicizmom, kakršnega so v tistem času zagovarjali v vodilnih slovenskih katoliških krogih, je natančno opredelil Ivan Ahčin, glavni urednik časnika *Slovenec* ter eden osrednjih katoliških ideologov, v pogovoru s srbskim novinarjem Milanom Stoimirović Jovanovićem, ko je dejal: »Mi imamo svoj Weltanschauung, nacionalsocialisti pa svojega. (...) mi smo z njimi na isti liniji v treh stvareh: masoni, Judje in komunisti – in jaz vas sprašujem, kdo je kot mi, v Jugoslaviji v teh treh stvareh tako dosledno z njimi« (Stoimirović Jovanović, 2000, 432).

OKUPACIJA SLOVENIJE IN FAŠIZEM

Boris Mlakar je v razpravi *Fašizem in slovenske izkušnje* sicer najbolj sistematično, v zanj značilni sintetični obliki, zaobjel vprašanje vloge fašizma v slovenski predvojni družbi, vendar omenja v zvezi s specifično slovensko obliko, t. j. »klerofašizmom«, zgolj različne povsem neutemeljene obtožbe o »klerofašizmu« in pa »stražarje«, ki naj bi se približevali fašizmu (Mlakar, 2011, 103–116). Morda je prav na podlagi takšne razlage

prišel do sklepa, ki ga je sicer že večkrat izrazil, nazadnje v spremni besedi h knjigi Petra Daviesa *Nevarna razmerja*, da »drugače tu¹ ni bilo kakšne politične ali idejne skupine, ki bi aktivno podpirala italijansko okupacijsko oblast ali celo njene vojne cilje« ter »zato o ideološki kolaboraciji tako ne moremo govoriti, gospodarske in kulturne ustanove so delovale naprej in koliko so prestopile okvir nujnega preživetja, gre to pripisati bolj ali manj človeškemu oportunističnosti« (Mlakar, 2010, 229).

Takšna ocena ravnanja predvojne politične elite izvira iz neustrezne opredelitve njene strategije, po kateri je usmerjala svoje delovanje ob napadu sil osi na Jugoslavijo. V nasprotju s tezo, da je bila predvojna politična elita vseskozi na strani protiosnih sil, ki jo zagovarja tudi Mlakar, lahko ugotovimo, da je le-ta dejansko ob napadu na Jugoslavijo svojo usodo povezala z uspehi sil osi. V skladu s takšno opredelitvijo je tudi pristala na aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji, kar pa vsekakor ne ustreza trditvi, da je njeno tedanje ravnanje moč »pripisati bolj ali manj človeškemu oportunističnosti«, temveč izključno prepričanju, kakršnega sta tik pred napadom na Jugoslavijo 5. aprila 1941 slovaškemu diplomatu v Beogradu izrazila Fran Kulovec in Miha Krek, »da jima gre za njuno deželo bolj kot za jugoslovansko državo« ter se zavzela za drugačen izhod, ki »pa mora biti na vsak način najden in rešen v sodelovanju z Nemčijo« (Godeša, 2011). Nastanek Neodvisne države Hrvaške in kapitulacijo jugoslovanske vojske so namreč vodilni slovenski politiki tolmačili kot uničenje Jugoslavije kot mednarodnopravno priznane državne tvorbe, to je kot njeno debelacijo (Tomšič, 1942). Seveda pa je takšna tedanja ocena slovenskih strankarskih voditeljev izvirala iz prepričanja, da bodo sile osi v svetovnem spopadu zmagale, čemur je bilo tudi prilagojeno celotno delovanje Narodnega sveta za Slovenijo. Priznanje predvojne slovenske elite, da Ljubljanska pokrajina postane del Kraljevine Italije, kar je pomenilo pristanek na spremembo državnega statusa dela Dravske banovine v okviru predvojne Kraljevine Jugoslavije (o pravnih vidikih in posledicah takšnega ravnanja sicer na tem mestu ne bom posebej razpravljaj), vsekakor ni izpolnilo njenih pričakovanj in aspiracij. Ravno zato so politiki zbrani v Narodnem svetu po neuspešnih poskusih, da bi dobili soglasje za ustanovitev slovenske države pod okriljem sil osi, skušali pri Mussoliniju in Hitlerju izposlovati uresničitev Zedinjene Slovenije v okviru Kraljevine Italije. Takšna pričakovanja so se sicer izkazala za povsem iluzorna, a so po drugi strani predstavniki predvojne politične elite končno vendarle prišli do spoznanja, da je bila dotedanja politična strategija iskanja dolgoročne rešitve slovenskega vprašanja izključno pri silah osi, ki jo je oblikoval Korošec po kapitulaciji Francije poleti 1940, povsem zgrešena (Godeša, 2011).

Vsekakor drži trditev, da si pred okupacijo nihče na slovenskem političnem prizorišču ni prizadeval za takšen razplet dogodkov do kakršnega je prišlo po aprilski katastrofi. Vendar so se predstavniki predvojne politične elite v okoliščinah, na katere sicer sami niso mogli vplivati, saj so bili zgolj v vlogi statistov, sprijaznili z aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji kot dolgoročno rešitev v prepričanju, da bodo nastale razmere slovenskemu prebivalstvu odprle povsem nove razsežnosti v bodočem nacionalnem razvoju, pri tem pa seveda imeli pred očmi tudi skrb za ohranitev predvoj-

1 Misli na Ljubljansko pokrajino.

nih vodilnih položajev v slovenski družbi. V tem smislu gre tudi razumeti prizadevanje pretežnega dela predvojne politične elite, da se s prostovoljno pripravljenostjo za lojalno sodelovanje z novimi oblastniki v danih okoliščinah ne le čim bolj integrira z novo državno oblastjo in njenim družbenopolitičnim režimom, temveč tudi identificira z njenimi cilji. Tako je npr. škof Rožman 22. maja 1941 v stolnici ob prisotnosti vodilnih predstavnikov slovenskega družbenega in političnega življenja ter najvišjih civilnih in vojaških predstavnikov italijanskih oblasti v Ljubljanski pokrajini, daroval zahvalno maša ob zaključku vojne proti Jugoslaviji, ki so jo v *Slovencu* pospremili z naslednjimi besedami: »Slovesnost se je vršila z vsem sijajnim ceremonialom, ki ga ob takih prilikah razvije Cerkev, sodelovale pa so pri tem civilne in vojaške oblasti na način, ki je za naše razmere nov in nenavaden, ki pa je dal lep okvir cerkveni slovesnosti ter jo je s svojo paradno močjo in sijajem še močno podčrtal.«² Vključitev ozemlja Ljubljanske pokrajine v Kraljevino Italijo je tako istočasno, kljub s statutom zagotovljeni kulturni avtonomiji, pomenila tudi priznanje njene družbene ureditve in s tem pristanek na fašistični red. Zato glede ravnanja predvojne politične elite v začetnem obdobju okupacije, vse do spoznanja o jalovosti iskanja ugodne rešitve za Slovence v okviru nacističnega »novega reda«, ki je sovpadalo z napadom Hitlerjeve Nemčije na Sovjetsko zvezo, ni moč pritrčiti Mlakarjevi oceni, da »drugače tu ni bilo kakšne politične ali idejne skupine, ki bi aktivno podpirala italijansko okupacijsko oblast ali celo njene vojne cilje« (Mlakar, 2010, 229).

Poleg takšnega stališča pretežnega dela predvojne družbene elite do razmer, nastalih po priključitvi Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji, je potrebno opozoriti na dejstvo, da je bila vzpostavitev fašističnega sistema v Ljubljanski pokrajini kljub temu pri nekaterih nazorskih skupinah vendarle tudi intimno sprejeta in razumljena kot uresničitev njihovih idejnopolitičnih stremeljenj, za katere so si prizadevali že v času pred okupacijo.

Tako je v knjigi Čas odločitev, ki jo sicer Mlakar v razpravi o slovenski izkušnji s fašizmom omenja, naveden tudi članek z naslovom *Imenovanje Sosveta in njegov pomen*, posvečen »zgodovinskemu pomenu« ustanovitve pokrajinskega fašističnega sosveta oziroma konzulte 27. maja 1941, ki ga je naslednji dan objavil *Slovenski dom*. Članek do omembe v navedenem delu v slovenskem zgodovinskega pisju še ni bil obravnavan kot upoštevanja vreden vir. Nepodpisani avtor članka, verjetno urednik *Slovenskega doma* Mirko Javornik, je v njem ugotavljal naslednje:

Trdo potrebo po tem smo čutili že prejšnje čase vsak dan bolj. Svoje rešitve so nam ponujali isti sistemi kakor drugod, toda naše ljudstvo, zapadnjaško po svoji omiki in katoliško po svojem nazoru jih navzlic propagandi ni maralo. Čakalo je, a je dočakalo začetek novega reda šele po zgodovinskih političnih spremembah. Ideja korporativizma je bila pri nas sicer že znana, razpravljana in zaželena; zlasti mlajši znanstveni rod je v njej pravilno slutil edino možno in pravično rešitev vprašanja v socialni ureditvi, toda možnosti za uresničenje te misli ni bilo. Možnost je dala šele vključitev slovenskega ozemlja v sestav Velike Italije. (...) Pomen novega reda, v katerega zdaj stopamo po Ducejevi volji, je za nas Slovence, delovni narod kmetov, obrtnikov, delavcev in razumni-

2 Slovenec, 23. 5. 1941: Zahvalna služba božja v stolnici, 4.

kov, ogromen in daljnosežen za naše življenje in bodočnost, da tega ni mogoče nakazati v kratkem sestavku.³

Po takšni oceni »zgodovinskega« ter »ogromnega in daljnosežnega za naše življenje in bodočnost« pomena imenovanja fašističnega pokrajinskega sosveta lahko ugotovimo, da so v nekaterih katoliških krogih, kot njegovi zagovorniki so v članku izpostavljeni Ehrlichovi »stražarji«, vključitev Ljubljanske pokrajine v okvir fašistične Italije vendarle dojemali kot uresničitev svojih idejno-političnih nazorov, za katere so si že pred okupacijo načrtno prizadevali. Tako je eden najbolj ambicioznih in zvestih Ehrlichovih učencev, Ciril Žebot, leta 1937 tudi doktoriral v Milanu na katoliški Univerzi Srca Jezusovega s tezo, ki je izšla tudi v knjižni obliki v slovenščini z naslovom *Korporativno narodno gospodarstvo* (Žebot, 1939). Značilno za tedanje razmere je tudi dejstvo, da je bila prav omenjena Žebotova knjiga eno redkih del z družbeno-socialno problematiko, ki se med italijansko okupacijo Ljubljanske pokrajine ni znašlo na seznamu knjig, ki jih je bilo po mnenju italijanske cenzure potrebno izločiti iz javnih knjižnic (Godeša, 2010, 129–140).

FAŠIZEM, OBMEJNI FAŠIZEM IN PRIMORSKI SLOVENCİ

Kot je bilo ugotovljeno, je bil v jugoslovanskem delu Slovenije že v času med obema vojnama italijanski fašizem v pretežnem delu družbe na slabem glasu. Takšno odklonilno mnenje o fašizmu je bilo med primorskimi Slovenci, ki so bili pod fašističnim režimom neposredno soočeni z njegovim totalitarnim značajem, še bolj intenzivno. Še zlasti nepomirljivo so primorski Slovenci zavračali fašizem, ker se je v teh krajih pojavil najbolj zgodaj in tudi pridobil vrsto specifičnih oblik, za katerega so bile značilne tudi nasilne in represivne metode, ki so bile usmerjene v asimilacijo domačega prebivalstva. Po koncu druge svetovne vojne se je za to posebno obliko fašizma v znanstveni publicistiki uveljavil izraz »obmejni fašizem« (Vinci, 2009; Pupo, 2011, 11–19).

Na podlagi različnih študij, kjer velja izpostaviti zlasti monografijo Egon Pelikana o tajnem delovanju primorske duhovščine med obema vojnama (Pelikan, 2002), lahko ugotovimo, da so bile že v času med obema svetovnima vojnama v katoliških krogih na Primorskem in tistimi v Dravski banovini zelo velike razlike v ocenjevanju tega, od kod zanje prihaja največja nevarnost. Primorska duhovščina je v tem smislu izbrala kot temeljno izhodišče nacionalni vidik ter, mnogokrat tudi v nasprotju s papeško avtoriteto in Vatikanom, vseskozi v fašizmu prepoznavala največjo nevarnost za nacionalni obstoj Slovencev. V jugoslovanskem delu Slovenije pa je pri pretežnem delu duhovščine prevladovalo prepričanje, da je »komunizem, največja nevarnost naše dobe«, kot je Ivan Ahčin naslovil svojo knjigo (Ahčin, 1939). Tu je šlo v prvi vrsti za ideološko pogojen pogled, ki ni izviral (zlasti v drugi polovici tridesetih let prejšnjega stoletja, ko se je političnemu katolicizmu v Dravski banovini uspelo zavihetati na oblastne položaje) zgolj iz potrebe po ohranitvi »katoliških vrednot«, temveč predvsem iz težnje po ponovni rekatolicizaciji slovenske družbe, pa tudi zaradi ustrežljivosti do vatikanske globalne politike, ki je zlasti s fašistično Italijo sklepala tudi za rimskokatoliško cerkev koristne kompromise (late-

3 Slovenski dom, 28. 5. 1941: Imenovanje Sosveta in njegov pomen, 2.

ranska pogodba), nekoliko manj razumevanja sicer kazala za Hitlerjevo Nemčijo, a bila predvsem brezkompromisno usmerjena proti komunizmu in Sovjetski zvezi.

V skladu s takšnimi divergentnimi pogledi so bili odmevi na Primorskem na ravnanje ljubljanske politične elite ob začetkih okupacije, ko je ta pristala na aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji, razumljivo še znatno bolj ostri in neizprosni, kot se je to dogajalo v Ljubljani s strani odporiškega gibanja. Kritika s primorske strani je bila seveda tudi povsem utemeljena, saj je izpostavljala popolno nelegitimnost ljubljanske politične elite zastopati ne le interese slovenskega prebivalstva v Jugoslaviji, temveč, še toliko manj, se predstavljati kot verodostojen zastopnik celotnega slovenskega naroda. Z vidika mentalnega obzorja primorskega prebivalstva je bilo namreč takšno delovanje povsem nedopustno. V tem smislu je Engelbert Besednjak 15. julija 1941 iz Beograda poslal svojemu političnemu somišljeniku v Ljubljani, Andreju Gosarju, pismo, v katerem je med drugim v kritiki ravnanja predvojnih strankarskih voditeljev izpostavil tudi naslednje:

Mož⁴ ni nikdar imel v sebi tiste snovi, ki jo mora imeti politik. Naravnost zabavno je opazovati ga, kakor se sam preriva na čelo godlje, ki mu more z matematično gotovostjo samo škodovati in ga onemogočiti za bodočnost. Ne vidi dalje od svojega nosu. Točno isto mnenje je imel o njegovih političnih sposobnostih Korun⁵ (...) Je že prav, da prevzema nase vso odgovornost in ostajaš Ti v ozadju. Bo nosil tudi posledice. (...) V slučaju zmage zapadnih sil, se bo najprej takoj obnovila država. Tako so se obvezali zavezniki. O tem vprašanju sploh ne bo diskusije. (...) Drugo, kar se bo zgodilo, bo obračun z ljudmi, o katerih mislijo, da so bili v času nesreče odpadniki ali izdajalci. Ob prevratu ne bo časa, da bi stavili naši gospodje pogoje. Mučile jih bodo čisto druge, nujnejše skrbi. Mrzlično bodo hiteli pojasnjevati, razlagati in opravičevati svoje sedanje zadržanje. Vso moč svoje logike bodo napeli, da prepričajo merodajne činitelje o svoji nedolžnosti. In če jim to uspe, se bodo vračali srečni domov in hvalili Boga, da se lahko v miru umaknejo v zatišje. Toda doma ne bodo razmere povsem take, kakor si zamišljajo naši gospodje. Ne pozabi, da je njihova pokrajina⁶ le majhen del slovenskega ozemlja. V mnogo večjem področju se vrši sedaj nasilno preseljevanje. Ta dogodek bo pretresel do dna duševnost prizadetih in morda temeljito spremenil njihov duševni odnos do države. Preseljenci so za nas velika uganka. Nadalje je treba v bodočnosti računati s Korošci. To so ljudje, ki mislijo drugače, kakor vaša gospodje. (...) Kar se je pri vas v zadnjih mesecih zgodilo, je imelo gotovo tudi pozitivne strani, je bilo v znatni meri narekovano po sili razmer. Političen človek marsikaj razume. Nikdar pa ne bo mogel politik raztolmačiti in opravičiti primorskemu ljudstvu gotovih izjav in govorov, ki jih je čitalo v vašem in tujem časopisju. Vedi, da je obnašanje vaših vodilnih mož onkraj meje splošno ogorčenje. Ljudje so od jeze trgali vaše časnike. Primorska javnost ne more prenesti takih pojavov. To ni bil zanjo dovoljen politični

4 Mišljen je dr. Marko Natlačén, predvojni ban Dravske banovine in predsednik 6. aprila 1941 ustanovljenega Narodnega sveta za Slovenijo.

5 Psevdonim za dr. Antona Korošca.

6 Mišljena je Ljubljanska pokrajina.

oportunizem, temveč izraz slovenske hlapčevske duševnosti, dokaz pomanjkanja vsakega narodnega ponosa. V zadnjih dvajsetih letih se ni našel onkraj meje niti eden odgovoren človek, ki bi se bil tako poniževal pred tujcem, kakor so se vaši. Vedi, da je mišljenje onkraj meje enotno, in da bo imelo zadržanje vaših mož, kakor se bojim, še zelo neljube posledice. Ljudje onkraj meje dolžijo vaše voditelje, da so omadeževali pred očmi celega sveta slovensko ime! Pri vas se ne zavedajo še, kako je stvar resna in se vedejo, kakor, da se pravzaprav ni nič posebno zgodilo. Tem neprijetnejše bo, se bojim, presenečenje, ki jih čaka. To posebno radi tega, ker bodo morali živeti skupaj z ljudstvom onkraj meje in upoštevati njegovo mišljenje o slovenski narodni časti. Jaz smatram, da gre tu za vprašanje, ki so bomo morali z njim pravočasno baviti. Zavzeti bo treba jasno in nedvoumno stališče. Iz tega pisma vidiš, da razmere ob prevratu ne bodo tako enostavne, kakor si nekateri mislijo. Pripravljajmo se, da nas razmere ne presenetijo. (Tavčar, Pelikan, Troha, 1997, 72–74)

Po osvoboditvi je v tem smislu tudi Virgil Šček v pismu Engelbertu Besednjaku 20. maja 1946 zapisal naslednje misli:

Ko so Italijani aprila 1941 zavzeli Slovenijo, in so vodilne slovenske stranke (ki niti v tisti usodni dobi niso ustanovile skupnega narodnega sveta) sklenile pakt s fašizmom, v tistem trenutku sem bliskoma razumel: te stranke so za vselej likvidirane, in bo morala prevzeti vodstvo diktatorska struja. (...) Šest mesecev pred svojo tragično smrtjo je dr. Natlačen poslal k meni posebnega sla in predlagal obnovev S.L.S. (...) Odposlancu sem naravnost povedal, da so stranke, ki so podpisale pakt z Mussolinijem za vselej likvidirane, svetoval sem, naj reče Natlačenu in Rožmanu: »Čimprej odstopite, tem večjo uslugo naredite slovenskemu narodu«. (ARS–2065, 21)

Tako na primer tudi Gosarju za njegovo delovanje v začetnem obdobju okupacije ni bilo prizaneseno, čeprav se je predvsem zaradi spora za nasledstvo na čelu SLS po Kulovčevi smrti že kmalu oddaljil od politične usmeritve, katere simbol je predstavljal predvojni ban Dravske banovine in predsednik Narodnega sveta za Slovenijo, dr. Marko Natlačen. Tako se je v nekem Besednjakovem pismu iz leta 1943 pojavilo mnenje, da Gosar ni primeren za vodilni položaj v katoliški stranki, ker se je politično onemogočil maja 1941 s svojim pristankom na aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji. V tem pogledu so bili slovenski komunisti bolj pragmatični in so Gosarja, kljub njegovemu sodelovanju v Narodnem svetu za Slovenijo in pristanku na aneksijo Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji, kar je bilo sicer z vidika dolgoročnih slovenski nacionalnih koristi povsem nedopustno ravnanje, še jeseni 1941 vabili naj se pridruži odporniškemu gibanju (Godeša, 2015, 47–56).

Najpomembnejša posledica takšne politične usmeritve vodilnih katoliških primorskih politikov je bil pojav edine prave politične sredine na Slovenskem, ki je s svojo politiko pomembno prispevala, da med letoma 1941 in 1945 na Primorskem, za razliko od Ljubljanske pokrajine, ni prišlo do bratomornega spopada.

Sklenem naj z ugotovitvijo, da so razprave, ki so se ukvarjale s problematiko vplivanja fašizma in njegovo (morebitno) implementacijo v slovensko družbo v času med

obema vojnama, vsekakor prispevale k razjasnitvi nekaterih vprašanj te dobe. Izkazalo se je predvsem, da vpliv fašističnih idej ni bil tolikšen, da bi mogli v njih prepoznati neke značilnosti, ki so ključno vplivale na razvoj slovenske predvojne družbe. To pa seveda ne pomeni, da odnos do fašizma ni pomembno zaznamoval slovenske predvojne družbe, seveda predvsem z vidika kaj jo najbolj ogroža: fašizem ali komunizem? V znatnem delu katoliškega tabora so na fašizem namreč gledali mnogo bolj spravljivo in deloma tudi naklonjeno, ker so v njem prepoznali mnogo »koristnih« stvari, ki bi jih veljalo uveljaviti tudi v Sloveniji, medtem ko so imeli do komunizma popolnoma odklonilno stališče. Na drugi strani se je, zlasti od druge polovice tridesetih let prejšnjega stoletja, vse bolj kristaliziral politični pol, ki je videl v fašizmu največjo grožnjo za obstoj slovenskega naroda. Različni odgovori na to vprašanje so nato pomembno vplivali tudi na razvoj dogodkov v času okupacije med letoma 1941 in 1945. Sicer pa je bilo za večino tolmačenj vpliva fašističnih elementov na slovensko družbo (za in proti) značilno, da so bila razpravljanja v znatni meri determinirana iz vidika kasnejšega (medvojne) razvoja na Slovenskem. Predvsem lahko ugotovimo, da je bilo vse preveč raziskovalnega napa posvečenega tej problematiki glede na to, da so novejša raziskave pokazale, da ideološka naklonjenost do fašizma ni bila vzrok za usodne odločitve, ki so jih sprejeli predvojni strankarski voditelji ob napadu sil osi na Jugoslavijo. Odgovor na vprašanje o vplivu fašistične ideologije na slovensko predvojno družbo tako ne predstavlja ključa za razumevanje ravnanja pretežnega dela predvojnih strankarskih voditeljev v času okupacije.

Kot razkrivajo ugotovitve v knjigi Čas odločitev, je bilo ob agresiji na Jugoslavijo za odločitev predvojne politične elite, da svoj obstoj poveže z usodo sil osi, ključno njihovo prepričanje v Hitlerjevo zmago v svetovnem spopadu. Medtem pa ideološki motivi, v smislu naklonjenosti fašizmu, niso bili v ospredju, čeprav v pretežnem delu katoliškega tabora niso videli nobenih resnejših težav s prilagoditvijo družbeni ureditvi, ki je vladala v totalitarnih režimih nacistične Nemčije in fašistične Italije, če se pri tem pusti neokrnjen vpliv katoliške cerkve (Godeša, 2011).

FASCISM, CLERICAL FASCISM, BORDER FASCISM AND THE SLOVENES

Bojan GODEŠA

Institute of Contemporary History, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Slovenia

e-mail: bojan.godesa@inz.si

SUMMARY

Research into fascism in Slovenia during the first half of the 20th century has forever been tainted with competing interpretations of local political developments during the 1941–1945 Axis occupation of Yugoslavia. In their attempts to explain the collaboration of the Slovenian political establishment with the Axis powers following their April 1941 invasion of Yugoslavia, post-1945 Slovenian historians developed thesis about »Jozef Tiso's Slovak puppet state being a favorite dream of Slovene clerical fascism«.

The decision of the pre-war political establishment to tie its destiny to that of Axis powers, together with its ambitions to secure a separate Slovenian state within the Nazi's "new order", were interpreted as a logical continuation of their pre-war politics which were essentially detrimental to the interests of the Slovenian nation. Respectively, the ideological basis of clerical fascism had been purportedly provided at the end of the 19th century by Bishop Anton Mahnič and his call for a »Kulturkampf« (»cultural struggle«) against liberalism. Contemporary research, however, has not confirmed ideological motives behind the endeavors of the coalition of pre-war parties within Slovenia's National Council to establish a Slovenian state under the protectorate of the Axis powers, an ambition which did not fit with Hitler's plan.

Many of those Slovene anticommunists who carry the burden of collaboration (quite a proportion of whom live in exile) now declare themselves to have been all along political opponents of all forms of totalitarianism. They insist that they were the only legal sovereign authority representing Slovenian nation during the war, and that through their connections with the Yugoslav government-in-exile they were at the same time part of the Allied anti-Axis coalition. Closer examination, however, refutes any such explanation; furthermore, such is not credible in the context of developments in Slovenia during WWII.

The author's book *Čas odločitev* (*The Time of Decisions*) argues that the pivotal decision of the pre-war Slovenian political establishment to tie their fate to that of the Axis powers rested not on ideological motives or fascist inclinations, but on the assumption that the Axis would ultimately win the war. Some Catholic circles, however, did see the annexation of the Province of Ljubljana by fascist Italy as fulfilment of their social and political ideals for which they had been striving in the years prior to the war.

The term clerical fascism can be contentious as it has pejorative connotations, particularly in Slovenia where, since its inception, fascism was held in ill repute by the major part of society. These sentiments were particularly strong in the Slovenian Littoral, the portion of Slovenian ethnic territory that had been annexed by the Italian state after WWI, on the account of its first-hand experience of fascism's totalitarian character. In their attempt to force cultural and ethnic assimilation of the native Slovenian and Croatian population Italian authorities exhibited particularly violent and repressive methods.

The specific form fascism developed in the frontier regions of Italy is defined by the term »il fascismo di confine« i.e. »border fascism«.

The greater portion of the Catholic clerics within those ethnic Slovenian territories which were incorporated in the Kingdom of Yugoslavia during the interwar period considered communism as the greatest danger of their era. Littoral Slovenes, on the other hand, saw Italy's fascist regime as a direct threat to their very existence, and therefore perceived the collaboration of Ljubljana's political establishment with these very same Axis occupiers as unacceptable. The Slovenian political class that had emerged in the Littoral region during the twenty years under the Italian rule took a neutral position to resistance and opposed collaboration; consequently, unlike the Province of Ljubljana, there were no armed conflicts between collaborators and the resistance movement.

Research reveals that interwar Slovenian society was not crucially influenced by fascist ideas and that the fateful decisions made by Slovenia's political actors upon the Axis invasion of Yugoslavia were not based on any ideological inclinations. The key to understanding the reasons behind the collaboration of Slovenia's political establishment with the Axis forces of occupation during the World War II lies elsewhere.

Keywords: clerical fascism, fascism, border fascism (il fascismo di confine), the Roman-Catholic Church, Slovene People's Party, World War II, occupation of Slovenia, historiography

VIRI IN LITERATURA

ARS–1643, 57 – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Predsedstvo SNOS-a (fond 1643), 57, Pismo Alojzija Kuharja 8. marca 1943.

ARS–2065, 21 – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Zbirka Frančka Sajeta (fond 2065), 21. Pismo Virgila Ščeka 20. maja 1946 Engelbertu Besednjaku.

Slovenec. Ljubljana, Ljudska tiskarna, 1873–1945.

Slovenski dom. Ljubljana, Ivan Rakovec, 1935–1945.

Ahčin, I. (1937): Komunizem največja nevarnost naše dobe. Ljubljana, Zveza fantovskih odsekov.

- Ceci, L. (2013):** L'interesse superiore. Il Vaticano e l'Italia di Mussolini. Roma–Bari, Laterza.
- Dragoš, S. (1998):** Katolicizem na Slovenskem. Socialni koncepti do druge svetovne vojne. Ljubljana, Krtina.
- Feldman, M., Turda, M. (2008):** As Introduction. V: Feldman, M., Turda, M., Tudor, G. (ur.): »Clerical Fascism« in Interwar Europe. London/New York, Routledge.
- Gašparič, J. (2007a):** SLS pod kraljevo diktaturo. Diktatura kralja Aleksandra in Slovenska ljudska stranka v letih 1929–1935. Ljubljana, Modrijan.
- Gašparič, J. (2007b):** Demokratičnost volitev v Dravski banovini? V: Pirjevec, J., Pleterški, J. (ur.): Problemi demokracije na Slovenskem. Zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006. Ljubljana, SAZU, 171–188.
- Gašparič, J. (2011):** Iskrena ali pragmatična demokracija? Slovenska ljudska stranka in vprašanje političnega sobivanja. Prispevki za novejšo zgodovino, 51, 1, 77–92.
- Godeša, B. (2004):** Tisova Slovaška »priljubljeni sen slovenskega klerofašizma«? Zgodovinski časopis, 58, 1–2, 69–80.
- Godeša, B. (2010):** Italijanska cenzura v Ljubljanski pokrajini. V: Režek, M. (ur.): Cenzurirano. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes. Ljubljana, Nova revija, 129–140.
- Godeša, B. (2011):** Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Godeša, B. (2015):** Dr. Andrej Gosar v času okupacije 1941–1945. V: Gašparič, J., Veber, A. (ur.): Dr. Andrej Gosar (1887–1970). Celje, Celjska Mohorjeva družba, 2015, 47–56.
- Godeša, B. (2016):** Enega mita ni mogoče zamenjati z drugim. Delo, 27. maja 2016, 21.
- Griesser-Pečar, T. (2004):** Razdvojeni narod. Slovenija 1941–1945. Okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Griesser-Pečar, T. (2006):** »Reakcionarna suha veja na živem narodovem telesu ...« (Boris Kidrič) Rdeča legenda o kolaboraciji. Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino: Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Kranj 19.–21. oktober 2006. Ljubljana 2006, 361–369.
- Griffin, R. (2008):** The »Holy Storm«: »Clerical Fascism« through the Lens of Modernism. V: Feldman, M., Turda, M., Tudor, G. (ur.): »Clerical Fascism« in Interwar Europe. London/New York, Routledge.
- Guasco, A. (2013):** Cattolici e fascisti. La Santa Sede e la politica italiana all'alba del regime (1919–1925). Bologna, Il Mulino.
- Hribar, S. (2007):** Ideologija rimskokatoliške cerkve na Slovenskem pred drugo svetovno vojno. V: Pirjevec, J., Pleterški, J. (ur.): Problemi demokracije na Slovenskem. Zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006. Ljubljana, SAZU, 53–74.
- Juvančič, I. (1966):** Obravnave. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 6, 1–2, 140–143.
- Kidrič, B. (1960):** Kratak obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanj politična situacija v Sloveniji. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1, 1, 7–61.

- Kretzer, D. I. (2015):** *The Pope and Mussolini: The Secret History of Pius XI: and the Rise of Fascism in Europe.* London, Random House.
- Kuhar, A. (1940):** *Razkroj zahoda.* Revija Katoliške akcije, 5.
- Lees, L. M. (1997):** *Keeping Tito Afloat. The United States and Yugoslavia, and the Cold War.* Pennsylvania, University Park: The Pennsylvania State University Press.
- Lukan, W. (2003):** *Zgodovinisje o Slovenski ljudski stranki: Obdobje od začetkov do konca Kraljevine Jugoslavije.* V: Kokole, M., Likar, V., Weiss, P. (ur.): *Historični seminar 2001–2003*, 4. Ljubljana, ZRC SAZU, 189–207.
- Mikuž, M. (1960):** *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji (I. knjiga).* Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Mikuž, M. (1965):** *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941.* Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Mithans, G. (2010/2011):** *The Slovenian Catholic Right in Relation to the Totalitarian and Authoritarian Movements in the Interwar Period: The Case of Slovenian Catholic Action.* *Südost-Forschungen*, 69/70, 128–151.
- Mithans, G. (2012):** *Urejanje odnosov med Rimskokatoliško cerkvijo in državnimi oblastmi v Kraljevini Jugoslaviji (1918–1941) in jugoslovanski konkordat (doktorska disertacija).* Koper, dosegljivo na: <http://share.upr.si/fhs/PUBLIC/doktorske/Mithans-Gasper.pdf>.
- Mlakar, B. (1999):** *Problematika nasprotnikov partizanstva med drugo svetovno vojno.* V: Čepič, Z. (ur.): *Preteklost sodobnosti. Izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine.* Ljubljana/Pijava Gorica, Inštitut za novejšjo zgodovino, Aristoteles Žlahtič, 109–118.
- Mlakar, B. (2001):** *Upor ali kolaboracija – resnična dilema? Prispjevki za novejšjo zgodovino*, 41, 2 (Slovenci in leto 1941), 113–122.
- Mlakar, B. (2003):** *Slovensko domobranstvo.* Ljubljana, Slovenska matica.
- Mlakar, B. (2010):** *Spremna beseda.* V: Davies, P.: *Nevarna razmerja: kolaboracija in druga svetovna vojna.* Ljubljana, Modrijan, 221–231.
- Mlakar, B. (2011):** *Fašizem in slovenske izkušnje.* V: Ferenc, M., Hadalin, J., Babič, B. (ur.): *Osamosvojitve 1991: država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih.* Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 103–116.
- Montagnolo, R. (2016):** *Chiesa e fascismo. Presupposti, articolazioni e sviluppi dei rapporti tra chiesa e fascismo.* Italia storica, e-book.
- Pelikan, E. (1997):** *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem.* Maribor, Založba Obzorja.
- Pelikan, E. (2002):** *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom. Primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac.* Ljubljana, Nova revija.
- Pelikan, E. (2008):** *Slovenski politični katolicizem v tridesetih letih v luči evropskih vplivov.* V: Troha, N., Šorn, M., Balkovec, B. (ur.): *Evropski vplivi na slovensko družbo.* Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 211–229.
- Pleterski, J. (2007):** *»Totalitarni duh« na Slovenskem tudi v katoliškem taboru.* V: Pirjevec, J., Pleterski, J. (ur.): *Problemi demokracije na Slovenskem. Zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006.* Ljubljana, SAZU, 75–100.

- Pollard, J. (2008):** »Clerical Fascism«. Context, Overview and Conclusion. V: Feldman, M., Turda, M., Tudor, G. (ur.): »Clerical Fascism« in Interwar Europe. London/New York, Routledge.
- Pollard, J. (2014):** The Papacy in the Age of Totalitarianism, 1914–1958. Oxford, Oxford University Press.
- Proces (1946):** Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rösenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu. Ljubljana, Slovenski knjižni zavod.
- Pupo, R. (2011):** Il fascismo di confine. Una chiave interpretativa per un approccio comparativo. *Geschichte und Region / Storia e regione*, 20, 1, 1–19.
- Radič, R. (2002):** Država i verske zajednice 1945–1970 (I. del – 1945–1953). Beograd, INIS.
- Režek, M. (2004):** Jugoslavija, Vatikan in katoliška cerkev (1949–1953). V: Fischer, J. et al. (ur.): Jugoslavija v hladni vojni. Ljubljana/Toronto, Inštitut za novejšo zgodovino/University of Toronto, 375–387.
- Roosevelt (psevdonim), (2015):** Zakaj ne pristajam na antifasistični diskurz? Kritika konservativna, dosegljivo na: <https://kritikakonservativna.com/.../zakaj-ne-pristajam-na-antifasisticni-di...>
- Saje, F. (1952):** Belogardizem. Druga, dopolnjena izdaja. Ljubljana, Slovenski knjižni zavod.
- Saje, F. (2008):** Belogardizem. Tretji ponatis. Mengeš, Ciceron.
- Salmič, I. (2015):** Al di là di ogni pregiudizio: le trattative per il concordato tra la Santa Sede e il Regno dei Serbi, Croati e Sloveni/Jugoslavia e la mancata ratifica (1922–1938). Roma, Pontificio Istituto Biblico, Gregorian & Biblical Press.
- Stoimirović Jovanović, M. (2000):** Dnevnik 1936–1941. Novi Sad.
- Škerl, F. (1951):** Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja. *Zgodovinski časopis*, 5, 1–4, 7–86.
- Škerl, F. (1967):** Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov Osvobodilne fronte v letu 1941. *Zgodovinski časopis*, 21, 1–4, 69–198.
- Tavčar, M., Pelikan, E., Troha, N. (1997):** Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947. Ljubljana, Arhivsko društvo Slovenije.
- Taylor, A. J. P. (1945):** Trieste. London, Yugoslav Information Office.
- Tito, J. B. (1948):** Poročila centralnega komiteja KPJ. Politično poročilo (referent Josip Broz Tito). V. kongres Komunistične partije Jugoslavije. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Tomšič, I. (1942):** Vojno in nevtralnostno pravo. Ljubljana, Samozaložba.
- Vinci, A. (2009):** Il fascismo al confine orientale. V: Algostino, A. et al.: Dall'Impero austro-ungarico alle foibe: conflitti nell'area alto-adriatica. Torino, Bollati Boringhieri.
- Vodopivec, P. (1990):** Slovenci v francoskih očeh v letih 1830–1920. *Zgodovinski časopis*, 44, 1, 31–47.
- Žebot, C. (1939):** Korporativno narodno gospodarstvo. Celje, Družba Sv. Mohorja.
- Živojinović, D. R. (2007):** Vatikan, katoliška crkva i jugoslovenska vlast 1941–1958 (druga dopolnjena izdaja). Beograd, Službeni glasnik.